

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Сергій Миколайович Бібиков і його час

© П. Й. Борисковський

С. М. Бібиков народився 14 вересня 1908 р. в м. Севастополі. Його дід, Дементій Бібік був севастопольським боцманом, 1855—56 рр. під час героїчної оборони Севастополя хоробро захищав місто на Малаховому кургані, нагороджений кількома хрестами та медалями, а при звільненні з військової служби — спеціальною грамотою, в якій перелічувалися всі його подвиги, а також пільги і привілеї, що йому дарувалися. Найголовнішим з усіх привілеїв було право віддавати своїх синів на навчання за рахунок державної скарбниці до морського корпусу. Як відомо, в царській Росії морський корпус разом з пажеським і училищем правознавства вважалися найбільш привілейованими навчальними закладами. В них приймали не кожного дворянського сина, а лише дітей адміралів, генералів, титуловану знать. Навчалися там і великі князі. Для простого боцмана, вихідця із селян, право віддати сина на навчання до морського корпусу було аж занадто великою честю. Дементій Бібік не зміг цим скористатися. Навчання сина в морському корпусі навіть за рахунок державної скарбниці потребувало немалих грошей: щоб найняти візника, купити крісло в партері Маріїнського театру, дати чайові тощо. Звідки було взяти такі гроші синові нижчого чину? Тому батько Сергія Миколайовича М. Д. Бібиков працював скромним службовцем — представником петербурзької пивоварної фірми на півдні Росії.

Дитинство і отрочество Сергія Миколайовича пройшли в Севастополі і Сімферополі. 1915 р. шестирічному Сергію, який гуляв з нянею по севастопольському Приморському бульвару, зустрівся командуючий Чорноморським флотом адмірал Колчак (той самий, що потім був одним із вождів російської контрреволюції). Колчак погладив Сергія по голівці і сказав: «Який гарненький хлопчик». Сергій Миколайович старанно приховував цей факт своєї біографії, через який в 20—30-ті роки він міг би мати неприємності. Але декому із близьких друзів він розповідав про свою велику таємницю.

У 20-ті роки в Криму вирувало наукове, і особливо археологічне, життя. У багатьох, навіть невеличких містах функціонували краєзнавчі та археологічні музеї і товариства, працювали археологи і краєзнавці. Зокрема, пошуками і дослідженнями пам'яток кам'яного віку опікувалися М. Л. Ернст, С. І. Забнін, Є. І. Віснівська та ін. Щорічно у Крим приїздили для проведення археологічних досліджень археологи із інших наукових центрів: В. Й. Равдонікас, І. Н. Бороздін, Г. А. Бонч-Осмоловський, Н. І. Репніков, М. О. Тиханова, Є. Є. Скржинська, С. О. Семенов-Зусер і багато інших. Крим на той час був одним із найбільших археологічних центрів Радянського Союзу. Характерно, що перша конференція археологів СРСР відбулася 1926 р. у Керчі, а друга — 1927 р. у Херсонесі.

Археологи, як місцеві, так і приїжджі, залучали на допомогу кримську молодь — студентів і насамперед школярів старших класів. Потрапив у цю орбіту і Сергій Миколайович. Він познайомився з Г. А. Бонч-Осмоловським, захопився його роботами, став одним із його найближчих помічників під час розкопок знаменитої Кіік-Коби, де було виявлено поховання неандертальця, та інших палеолітичних та мезолітичних печер. За дорученням Г. А. Бонч-Осмоловського Сергій Миколайович провадив археологічні розвідки і 1927 р. відкрив мезолітичні печери Шан-Коба і Фатьма-Коба, а 1928 р. — мустьєрську — Шайтан-Коба. В експедиції Г. А. Бонч-Осмоловського Сергій Миколайович познайомився з його найближчою помічницею лєнінградкою Серафимою Олексіївною Трусовою. Вони покохали одне одного і одружилися. С. О. Трусова була серйозним археологом, прекрасним польовим працівником, дуже симпатичною людиною і до того ж красунею, яку можна було порівняти тільки з Т. С. Пассек.

1926 р. Сергій Миколайович закінчив школу у Сімферополі, вступив на географічний факультет (геофак) Лєнінградського університету. Чому на географічний, а не на історичний (факультет мови і матеріальної культури, «ямфак»)? На факультеті мови і матеріальної культури археологію палеоліту викладав П. П. Єфіменко, з яким у Г. А. Бонч-Осмоловського були досить напружені стосунки. Отже, йому не хотілося віддавати останньому свого улюбленого помічника. На географічному ж факультеті було етнографічне відділення, де Г. А. Бонч-Осмоловський викладав археологію палеоліту. Продовжуючи навчання у Г. А. Бонч-Осмоловського, Сергій Миколайович залишався його найближчим помічником. Тоді ж він почав спеціалізуватися в галузі етнографії кримських гатар, що було цілком природньо для уродженця Криму.

На початку 30-х років, коли Сергій Миколайович закінчував навчання у Лєнінградському університеті, комсомол взяв шефство над військово-повітряним флотом. Тисячі найкращих комсомольців були мобілізовані комсомолом до військової авіації. Потрапив туди і Сергій Миколайович. Невідомо, як він ставився до цього повороту своєї долі, однак, час тоді був суворий і вибирати не доводилось: або ж іди за комсомольською путівкою, або клади на стіл комсомольський квиток.

Сергія Миколайовича направили до Качинської авіаційної школи, що поблизу Севастополя. Це була знаменита школа, із стін якої вишло багато видатних військових льотчиків. Серед них — Поліна Осипенко, яка навчалася одночасно з Сергієм Миколайовичем. С. М. Бібіков вчився на бортмеханіка, але перед самим випуском потрапив у тяжку аварію. Внаслідок сильного удару у нього розвинувся травматичний менінгіт. Тільки завдяки самовідданому догляду Серафими Олексіївни він залишився живим. На початку 1934 р., звільнений з авіації за станом здоров'я, він виписується з госпіталю. Становище було вкрай тяжким. Слабкість, головні болі, службова невлаштованість. Військове керівництво звинуватило Сергія Миколайовича у порушенні інструкції в момент аварії і відмовило йому в виплаті військової пенсії. Його вчителя і керівника Г. А. Бонч-Осмоловського наприкінці 1933 р. заарештували й заслали у табір до Воркути. Отже, чекати на допомогу, здавалося, уже було нізвідкіль.

Проте за тих років двері радянських наукових закладів були широко відчинені для здібної, обдарованої молоді, особливо комсомольців. Сергія Миколайовича відразу ж охоче зарахували до центральної археологічної установи країни, Державної Академії історії матеріальної культури (ДАІМК), що містилася у Лєнінграді, лаборантом. Однак за кілька місяців він перейшов аспірантом до П. П. Єфіменка і з цього часу розпочалося його багаторічне навчання у Петра Петровича Єфіменка, з яким все життя Сергія Миколайовича еднала близька дружба.

Уже в 1935 р. Сергію Миколайовичу Академія виділила досить значні на той час кошти для самостійних розкопок мезолітичного гро-

ту Шан-Коба в Криму. Розкопки вдалися, і велику статтю, присвячену результатам цих робіт, С. М. Бібіковим було опубліковано у першому випуску щойно заснованого видання «Советская археология»¹. Така публікація в томі, який відкривав нове видання, артефакту судилося велике майбуття, стало честю для молодого археолога.

Потім були нові розвідки і розкопки палеолітичних пам'яток Криму. 1938 р. у мезолітичній печері Мурзак-Коба Сергій Миколайович розкопав прекрасно збережені поховання двох кроманьйонців — чоловіка і жінки. У жінки ще за життя було обрубано останні фаланги мізинців. Це нагадує настінне зображення рук людини із вкороченими пальцями у палеолітичних печерах Франції та Північної Іспанії. Це було справжнє відкриття століття, що уславило ім'я Сергія Миколайовича серед радянських і зарубіжних дослідників палеоліту.

Характерним для Сергія Миколайовича як дослідника була широчінь світогляду. Він ніколи не збивався на краєзнавство, не замикався у межах певної території чи епохи. У 1937—1938 рр. одночасно з результативними роботами з кам'яного віку в Криму він розгорнув пошуки палеоліту в печерах Південного Уралу. Пошуки увінчалися відкриттям кількох печер із залишками палеолітичної фауни і поодинокими обробленими кремінцями. Таким чином вперше було встановлено заселення Уралу палеолітичними людьми. Тоді ж було відкрито і багаті неолітичні поховання. Сьогодні палеоліт Уралу репрезентований набагато багатше, ніж 50 років тому. Та все ж основоположником вивчення палеоліту на Уралі залишається С. М. Бібіков, публікації якого з цієї тематики зберегли свою цінність і в наші дні.

1940 р. Сергій Миколайович разом з Є. Ю. Кричевським провів розвідки пам'яток кам'яного віку на берегах Дністра. Це започаткувало його блискучі післявоєнні польові роботи у Подністров'ї.

Сергій Миколайович був не лише видатним вченим, а й видатним організатором науки. Його організаторські здібності повною мірою проявились уже в передвоєнні роки.

Дещо докладніше слід зупинитися на науковому оточенні С. М. Бібікова.

У грудні 1934 р. помер академік М. Я. Марр, творець і незмінний керівник Академії історії матеріальної культури. Одночасно він був і директором Ленінградської Публічної бібліотеки, директором Інституту мови і мислення Академії наук СРСР, професором Ленінградського університету, професором педагогічного інституту ім. Герцена, членом ВЦВК. Та найулюбленишим його дітищем, якому він віддавав більшу частину своєї сили і енергії, була Академія історії матеріальної культури. Після його смерті керівником ДАІМК був призначений заступник М. Я. Марра — Ф. В. Кипарисов, досвідчений марксист-теоретик, старий комуніст. На нас, комсомольців ДАІМК початку 30-х років, найбільше враження справляли розповіді Ф. В. Кипарисова про те, як у Женеві Н. К. Крупська зашивала йому під підкладку піджака партійні документи, котрі він нелегально перевозив через кордон, щоб вручити у Петербурзі за призначенням. Ф. В. Кипарисов не був археологом, та й не намагався зобразити археологічну компетентність. Жодного разу він не з'явився на археологічних розкопках. Влітку 1936 р. Ф. В. Кипарисова заарештували і стратили. Керівником ДАІМК став О. О. Крюгер, античник-папіролог. За кілька місяців його також заарештували як німця і вислали до Казахстану. ДАІМК очолив М. В. Левченко, відомий професор-візантиніст.

Влітку 1937 р. ДАІМК реорганізували в Інститут історії матеріальної культури (ІМК) і включили в систему Академії наук СРСР на правах всеосяжної академічної археологічної установи. Директором ІМК був призначений академік Й. А. Орбелі, — блискучий учений, видатний науковий діяч, гордість радянської науки і культури. Йому на-

¹ *Бибиков С. Н.* Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 // СА.— 1936.— № 1.

лежать основоположні праці з кавказознавства. Особливо велика його роль як багаторічного директора Ермітажу. За його часів Ермітаж отримав для своїх колекцій і виставок величезне приміщення Зимового палацу. Загальновідомі заслуги вченого при врятуванні скарбів Ермітажу від продажу за кордон. Всю страшну блокадну зиму 1941—1942 рр. Й. А. Орбелі залишався на своєму посту у Ленінграді і зробив дуже багато для порятунку тієї частини колекцій Ермітажу, яка не була евакуйована на схід, а особливо для врятування життя багатьох співробітників Ермітажу від голодної смерті.

З листопада 1945 р. по жовтень 1946 р. у Нюрнберзі проходив процес над головними військовими нацистськими злочинцями, на якому Й. А. Орбелі виступив свідком звинувачення. Він свідчив суду про те, як фашистська артилерія планомірно, систематично обстрілювала Ермітаж. Ціла плеяда кращих німецьких адвокатів захищала нацистів. Один з них вирішив спантеличити Орбелі запитанням: «Як Ви можете стверджувати, що Ермітаж обстрілювали навмисне? Хіба Ви артилерист? Скажіть суду, яка у Вас артилерійська освіта?» Орбелі на це відповів: «Якщо з десяти випущених снарядів всі десять падають на приміщення Ермітажу, то я маю право говорити про навмисний обстріл. В таких межах я артилерист». Адвокат змовк, а слова Орбелі «в таких межах я артилерист» облетіли весь світ.

Особливою рисою Й. А. Орбелі була готовність сміливо, самовіддано захищати цінних для науки людей, що потрапили в скрутне становище. Це стосувалося не тільки його учнів і людей, що були пов'язані з ним роботою. Якщо Орбелі бачив, що чесний, безкорисливий, навіть сторонній для нього працівник опинявся в скрутному становищі, він обов'язково захищав його. Так, 1931 р. під час «чистки» працівників Ермітажу звільнення з роботи загрожувало видатному нумізматові, 73-річному А. А. Ільїну. Захищати його було досить небезпечно, оскільки до революції він володів картографічною фабрикою і одного разу влаштував своїм робітникам локаут. Та це не зупинило Орбелі, він вголосив на захист Ільїна блискучу емоційну промову, що потонула в бурі оплесків робітниць-прядильниць, на зборах яких відбувалася чистка співробітників Ермітажу. Врешті-решт Ільїна залишили на роботі.

У довоєнні роки в Ермітажі працював учень П. П. Єфіменка Г. П. Гроздилов, видатний спеціаліст в галузі раннього залізного віку північного заходу СРСР, прекрасний польовий працівник, людина винятково скромна і тому безпорадна. У перші дні Вітчизняної війни він пішов на фронт, хоробро воював в артилерії, потрапив у полон. Повернувшись із полону, Гроздилов благополучно пройшов усі перевірки, але в Ленінграді, звідки він пішов на фронт і де жили його рідні, його не прописували. Орбелі дійшов до найвищих інстанцій, добився прописки Гроздилова, зарахував його на довоєнну посаду в Ермітажі, де той і працював усе наступне життя.

Видатний античник, відомий своїми дослідженнями античного Херсонеса, Г. Д. Белов багато років жив і працював у Херсонесі. З 1938 р. його почали переслідувати, справа йшла до звільнення з роботи і арешту. Орбелі простягнув йому руку допомоги, виділив кімнату в Ермітажному приміщенні, допоміг влаштуватися на роботу до Ермітажу, де Белов і працював до останнього дня.

Таким був Й. А. Орбелі. Надзвичайно темпераментний, емоційний, він водночас був жорстким і безжалісним з людьми, яких вважав своїми супротивниками або просто не поважав. На жаль, ці його риси також сповна проявилися під час його керівництва ІІМК.

З листопада 1937 р. в розпал «ежевщини» Й. А. Орбелі видав наказ по інституту, згідно з яким «за неможливістю використання в подальшому на роботі в інституті» (тобто фактично з «вовчими білетами») звільнялася група провідних співробітників ІІМК. Були звільнені М. М. Воронін, відомий спеціаліст з історії давньоруської архітектури, в майбутньому лауреат Ленінської премії, В. Ф. Гайдукевич, один

з найвідоміших археологів-античників, що вже тоді уславився своїми розкопками Боспорського царства, Н. І. Репніков, що працював ще за завданням Імператорської археологічної комісії, О. М. Карасьов, близький учень Б. Ф. Фармаковського, великий трудівник, дослідник Ольвії, С. І. Капошина — молода здібна античниця, Г. Ю. Кричевський, спеціаліст з трипільської культури. Через кілька років по тому відомий англійський археолог Гордон Чайльд напише про нього: «Загибель Кричевського в облоговому Ленінграді є, мабуть, найтяжчою втратою європейської доісторії в результаті ворожого нашествия».

Масові звільнення деморалізували співробітників інституту. Та справа не лише в цьому. Якщо Ермітаж був улюбленим дитям Орбелі, то ІМК став його пасинком. Він рідко там з'являвся, не цікавився проблемами інституту і його співробітників, манкірував. У першій половині 1938 р., коли закінчилася «ежовщина» і настало деяке політичне послаблення, звільнені співробітники наполегливо піклувалися про поновлення на роботі. В «Правде» з'явився фельєтон Михайла Кольцова, де він різко критикував кадрову політику Орбелі. Звільнені співробітники були поновлені на роботі, а Орбелі взагалі припинив відвідувати інститут й авторитет його серед співробітників різко впав. Нарешті, восени 1938 р. співробітники ІМК на загальних зборах після бурхливого обговорення одноголосно прийняли резолюцію: просити Президію Академії наук СРСР звільнити Орбелі з посади директора ІМК. Можливе запитання: яку ж позицію обрала при цьому партійна організація? Справа в тому, що всі комуністи ІМК поступово, один за одним були заарештовані у 1936—1938 рр. Єдиний комуніст — гардеробниця — звичайно ж у розв'язанні цих питань вирішальної ролі не відігравала. У Москві, у Президії АН СРСР резолюція зборів ІМК справила ефект вибуху. Ніщо подібне в ті роки не могло статись. До ІМК прибули два представники Президії (академік А. М. Деборін і ще хтось), умовляли, маневрували, але все було безрезультатно: всі співробітники твердо відстоювали своє рішення. Наприкінці 1938 р. директором ІМК було призначено М. І. Артамонова. Його найближчим помічником, вченим секретарем ІМК став С. М. Бібіков. М. І. Артамонов давно помітив С. М. Бібікова, який у складі комсомольської організації ІМК в секторі палеоліту давно виявив свої здібності організатора науки.

Довоєнні 1938—1941 рр. були періодом великих досягнень у роботі ІМК, періодом широкого, успішного розгортання археологічної науки. Протягом цих років започатковано серії «Матеріали і дослідження з археології СРСР» (МІА), «Короткі повідомлення ІМК», що відіграли велику роль у розвитку радянської археологічної науки. Розпочалася і широко розгорнулася робота з написання фундаментальних колективних праць: «Історія СРСР», т. I, «Всесвітня історія», т. I, «Історія первісної культури», «Історія культури Давньої Русі» та ін. Регулярно скликалися всесоюзні пленуми, присвячені різним проблемам археології. Особливо помітною була роль Сергія Миколайовича як засновника і відповідального редактора «Коротких повідомлень ІМК» (КСИИМК).

Основні принципи, якими керувався Сергій Миколайович при створенні «Коротких повідомлень» були такі: виділяти найважливіші, вузлові питання сучасної археології і досить ґрунтовно висвітлювати їх, організувати гострі, злободенні наукові дискусії, діяти швидко, оперативно, наполегливо, використовуючи в разі необхідності в інтересах справи своє службове становище, — одного з керівників центральної археологічної установи країни. Ось кілька прикладів редакційних акцій, що їх з успіхом здійснив Сергій Миколайович.

У 1936—1940 рр. О. П. Окладніков розкопав унікальне пізньопалеолітичне поселення Буреть із залишками 4 жител поблизу Іркутська. Сергій Миколайович буквально примусив Окладнікова, не відкладаючи, розробити реконструкцію поселення Буреть і ця реконструкція, яка потім фактично обійшла весь світ і стала хрестоматійною,

разом зі звітом про розкопки, відразу ж, 1941 р., була опублікована в «Коротких повідомленнях»². У 1937—38 рр. О. М. Рогачов розкопав групу пізньопалеолітичних жител на стоянці Костьонки IV. Сергій Миколайович відразу ж добився реконструкції цих жител, яка разом зі звітом про розкопки була надрукована у 1940 р.³ Слід зазначити, що на відміну від теперішньої серії «Археологические открытия» в «Коротких повідомленнях» друкувалися не короткі (на 1, 2 сторінки і з 1, 2 фотографіями) нотатки, а ґрунтовні, досить детальні звіти, які потім можна було використовувати як першоджерела.

О. П. Окладніков і О. М. Рогачов були штатними співробітниками ІІМК. Одержати їх матеріали для публікації в інститутському виданні в короткий строк було справою нелегкою, але цілком переборною. Інший приклад. У 1936—1940 рр. Б. О. Куфтін розкопав багатющий могильник бронзового часу в Тріалеті (Грузія). У Тбілісі, де він працював, обстановка в археологічних установах була складною. Відразу ж по закінченні розкопок Б. О. Куфтін приїхав до Ленінграда, де зробив доповідь про свої роботи на засіданні сектора Середньої Азії і Кавказу у присутності найавторитетніших археологів-кавказознавців — О. О. Іессена, Б. Б. Піотровського, О. П. Круглова, Б. Є. Деген-Ковалевського та ін. Доповідь і демонстрація матеріалів розкопок були оцінені дуже високо. Наступного дня Б. О. Куфтін прийшов до Сергія Миколайовича з тим, щоб отримати витяг з протоколу і резолюцію сектора стосовно його доповіді. Враховуючи неоднозначне ставлення деяких археологів у Тбілісі до роботи Б. О. Куфтїна, ці документи були для нього вкрай важливі. Сергій Миколайович запевнив його, що назавтра він отримає всі необхідні документи, але умовою буде публікація в «Коротких повідомленнях» його звіту про розкопки в Тріалеті і фотографій всіх найважливіших знахідок. Куфтін, таким чином, опинився в скрутному становищі. На розкопки його відрядили грузинські науково-дослідні установи і, звичайно ж, перша публікація мала б з'явитися в Тбілісі, але ж і резолюція Б. О. Куфтїну була конче потрібна. Врешті він погодився, і перша публікація Тріалеті з прекрасними фотографіями найкращих речей з'явилася у «Коротких повідомленнях»⁴. Згодом, 1942 р., за відкриття Тріалеті Б. О. Куфтін перший з археологів став лауреатом Державної премії.

1936 р. в одному з гротів Кам'яної Могили поблизу Мелітополя, на пісковиковій плиті О. М. Бадер натрапив на гравіроване зображення мамонта і доповів про це на засіданні сектора палеоліту ІІМК. Доповідь було оцінено позитивно, хоч і дещо стримано. Багатьох бентежив незвичайний характер зображення — мамонт, як відомо, мав опуклу «горбату» спину, а на зображенні спина злегка прогиналася, як у бика чи коня, та й хобот був дещо закороткий. Але ж у палеолітичному мистецтві часто зустрічаються відступи від буквального реалізму. Через кілька тижнів після від'їзду О. М. Бадера з Ленінграда на секторі виступив Б. Ф. Земляков, який переконливо довів, що йдеться не про мамонта, а про бика з повернутою головою; таким чином, питання про палеолітичний вік зображення і його унікальність відпало. Сергій Миколайович одразу ж замовив Б. Ф. Землякову статтю, що з'явилася в «Коротких повідомленнях» з креслениками і реконструкціями⁵. Не всі схвалювали характер дій Сергія Миколайовича в цій ситуації, адже спростування вийшло друком ще до того, як сам О. М. Бадер опублікував свою знахідку. Та спростування виявилось переконливим і вже за кілька років ніхто не згадував про зображення з Кам'яної Могили як палеолітичне.

² Окладніков А. П. Палеолитическое жилище в Бурети // КСИИМК.— 1941.— Вып. X.

³ Рогачев А. Н. Палеолитическое поселение Костенки IV // КСИИМК.— 1940.— Вып. VIII.

⁴ Куфтін Б. А. К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии // КСИИМК.— 1940.— Вып. VIII.

⁵ Земляков Б. Ф. Об изображении мамонта из «Мамонтова грота» Каменной Могилы на Мелитопольщине // КСИИМК.— 1939.— Вып. II.

Наполегливість, оперативність, з якою Сергій Миколайович керував «Короткими повідомленнями», містила в собі часом і небезпеку. З листопада 1939 по березень 1940 р. йшла радянсько-фінська війна, в якій брали участь батальйони студентів-лижників, у тому числі й археологів. Деякі з них, серйозні хлопці, які вже досить успішно працювали в археологічних експедиціях і розпочали самостійну дослідницьку роботу, загинули. Як тільки надійшли похоронки на загиблих, Сергій Миколайович видрукував у «Коротких повідомленнях» некрологи з портретами. Вони вже були набрані, мали з'явитись у найближчому номері. Війна тим часом закінчилась і один із археологів, якого вважали загиблим, повернувся з полону. В останній момент вдалося притримати вихід випуску і вилучити некролог з портретом. Наслідки цього могли бути досить тяжкими і для «Коротких повідомлень», і особисто для Сергія Миколайовича. Та цей випадок не розхолодив Сергія Миколайовича, не змусив відмовитися від його оперативного стилю керівництва «Короткими повідомленнями».

Спалахнула Велика Вітчизняна війна. Під час блокади Ленінграда на початку 1941 р., ряд провідних співробітників ІМК — М. І. Артамонов, П. П. Єфіменко, В. Ф. Гайдукевич, Т. М. Кніпович, Г. А. Бонч-Осмоловський та ін. були евакуйовані з міста літаками. Керівництво Інститутом лягло на плечі Сергія Миколайовича. Це був аж занадто тяжкий тягар, але Сергій Миколайович виконував свій обов'язок з гідністю і честю. Як відомо, за блокади гинули у першу чергу чоловіки, як менш стійкі, а вже потім — жінки. Сергій Миколайович мав усі шанси загинути. Врятувало його значною мірою те, що, як він сам згадував, у найважчі місяці йому вдалося з'єсти 3-х собак і 22 кішки.

Влітку 1942 р. більшість ленінградських археологів виїхала з облогового міста через Ладогу на схід. Частина осіла в Ташкенті, а значна група (П. П. Єфіменко, І. І. Ляпушкін, В. Й. Равдонікас, М. І. Максимова, С. М. Бібіков та ін.) — в Єлабузі, де вони організували так званий «єлабузький картопляний блок». Щоб прожити, вони вирощували картоплю, оскільки іншої їжі не було. Єлабужці за завданням урядових організацій також провадили широкі пошуки печер, в яких у разі необхідності можна було б розмістити запаси зброї та продовольства, техніку тощо. Адже 1942 і 1943 рр. ніхто не знав, як далеко просунеться ворог, де саме стабілізується лінія фронту. Провалилися і деякі археологічні дослідження: П. П. Єфіменко, наприклад, працював над проблемами ананьїнської культури, С. М. Бібіков — над проблемами кам'яного віку Південного Уралу.

Наприкінці війни співробітники ІМК повернулися до Ленінграда, розпочався новий етап наукової діяльності Сергія Миколайовича. Не залишаючи вивчення палеоліту Криму, у галузі якого він став великим спеціалістом, загально визнаним главою, Сергій Миколайович почав серйозно опікуватися трипільською культурою. Підштовхнуло його до цього відкриття під час розвідки 1945 р., яку Сергій Миколайович провадив разом із П. П. Єфіменком та І. Г. Шовкоплясом у Подністров'ї, ранньотрипільського поселення Лука Врублівецька. Значення цієї пам'ятки відразу ж визначив П. П. Єфіменко. Сергія Миколайовича захопила проблематика Трипілья. З 1945 по 1950 рр., за 6 польових сезонів він на високому науковому рівні бездоганно розкопав Луку Врублівецьку. В процесі розкопок під керівництвом Сергія Миколайовича сформувався висококваліфікований колектив Середньо-Дністровської археологічної експедиції, до якої увійшли М. О. Тіханова і ще зовсім молоді Е. О. Симонович, К. В. Бернякович, І. Г. Шовкопляс, Г. М. Шовкопляс, Б. О. Тимошук, О. О. Векилова, К. В. Павлова, Л. Г. Кулініченко, М. Ю. Брайчевський, А. Т. Сміленко. Це була справжня школа археології і разом з тим дружна і весела сім'я, з якої вийшло багато відомих дослідників.

Розкопки Луки Врублівецької стали матеріалом докторської дисертації Сергія Миколайовича, фундаментальної праці, що ввійшла до

золотого фонду археологічної науки⁶. Не зупиняючись на детальній характеристиці цієї книги й інших розробок Сергія Миколайовича з проблем Трипілля, зазначимо лише, що в підготовці монографії велику роль відіграла В. І. Бібікова. 1947 р. померла перша дружина Сергія Миколайовича — Серафима Олексіївна Трусова. Через два роки Сергій Миколайович одружився з Валентиною Іванівною, відомим палеозоологом, випускницею Московського університету, де вона навчалася у І. І. Шмальгаузена. Висока наукова школа, яку вона пройшла, безсумнівно, позначилася на підготовці праць Сергія Миколайовича, насамперед його докторської дисертації.

У 1955 р. Сергій Миколайович переїжджає з Ленінграда до Києва, заступивши свого вчителя П. П. Єфіменка на посту директора Інституту археології АН УРСР. Вирішальним у переїзді Сергія Миколайовича на Україну було те, що палеоліт Криму і трипільська культура безпосередньо пов'язані з територією України і він як дослідник одержував найкращі можливості для поглибленої розробки цієї проблематики. Окрім того, на новій посаді найкраще могли виявитися блискучі науково-організаторські здібності Сергія Миколайовича. Був ще один момент. За тих років ми всі, ленінградські археологи, як і Сергій Миколайович, мешкали в комунальних квартирах і були твердо переконані, що проживемо в них до кінця своїх днів. 1950 р. О. П. Окладніков за відкриття залишків неандертальця в гроті Тешик-Таш отримав Державну премію, що було тоді досить великою рідкістю. Незадовго до цього він блискуче захистив докторську дисертацію і на віддяку за ці заслуги Академія наук замість десятиметрової кімнати, в якій він мешкав із сім'єю, надала йому дві великі гарні кімнати в густонаселеній комунальній квартирі. На щось більше не міг розраховувати і Сергій Миколайович, а переїзд до Києва відразу ж вирішував квартирну проблему.

Я візьму гріх на душу, якщо скажу, що 14 років, протягом яких Сергій Миколайович керував Інститутом археології АН УРСР, були безхмарними. Спокійними, мабуть, можна назвати лише перші 4 роки (1955—1958 рр.). Далі інститут лихоманило від конфліктів, сварок, протистояння різних угруповань співробітників. Сергію Миколайовичу доводилося нелегко. Наведу лише один приклад, про який він розповів мені сам. Кілька тижнів він тяжко хворів, прикутий до ліжка. В цей час в інституті мали відбутися звітно-виборчі партійні збори, на яких Сергій Миколайович через хворобу не міг бути присутнім. Він написав текст свого виступу, де визначив завдання інституту і ті вузькі місця, які слід було подолати. Текст виступу було передано до інституту, зачитано на зборах, в цілому оцінено позитивно. Та згодом на великих зборах в Києві один з керівних товаришів заявляє з трибуни: є в нас ще такі керівники, як С. М. Бібіков, котрі вважають нижче своєї гідності прийти на партійні збори, а замість цього посилають для зачитання письмовий виступ (Сергій Миколайович тоді тяжко хворів). Зрозуміло, що керівний товариш не сам все це придумав, а отримав відповідну інформацію. Тому, коли Сергій Миколайович одужав і прийшов до нього, все стало на свої місця. Все ж подібний факт яскраво демонструє, за яких умов доводилося довгі роки працювати Сергію Миколайовичу.

Все це заважало плідній діяльності вченого. Та Сергій Миколайович продовжував напружено працювати і в таких несприятливих умовах, добився видатних наукових успіхів як керівник і організатор української археології і як дослідник. Він зростив цілу плеяду вчених: Ю. Г. Колосов, С. В. Смирнов, В. М. Гладилін, В. Г. Збеневич, С. С. Березанська, О. М. Лесков і багато інших. Він здійснив випуск надзвичайно цінного тритомника, присвяченого археології України, за

⁶ *Бибиков С. Н.* Раннестрипольское поселение Лука Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы.— М.—Л., 1953.

який разом з групою своїх співробітників був удостоєний Державної премії Української РСР. Інститут археології АН УРСР під керівництвом С. М. Бібікова розгорнув широкомасштабні і високопродуктивні розвідки і розкопки у всіх кінцях України, які збагатили вітчизняну археологію і музеї цінними матеріалами, видав багато десятків монографій, збірників. Чимало зробив Сергій Миколайович і в плані особистої дослідницької роботи. Слід назвати серію його досліджень, присвячених первісному заселенню палеолітичними людьми території СРСР. Його роботи в цьому напрямку стимулювали жваву дискусію в радянській і зарубіжній літературі з палеоліту і значно просунули розробку цієї проблеми вперед. Мабуть, ще більшу роль відіграла серія досліджень з палеоекономіки і палеодемографії кам'яного віку. Вони отримали гучний резонанс, і жодна робота цієї теми не виходить в наші дні без посилань на відповідні праці Сергія Миколайовича. Нарешті, слід назвати досить своєрідну книгу Сергія Миколайовича, присвячену Мізинському музичному комплексу із кісток мамонта. Напружену плідну дослідницьку роботу Сергій Миколайович продовжував до останніх днів свого життя.

Науково-дослідницька і науково-організаційна діяльність Сергія Миколайовича одержала високу оцінку. Його було обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР, а до 70-річчя від дня народження нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Сергій Миколайович був сином свого часу. Він прожив довге життя, в якому було багато крутих поворотів, важливих подій, багато хорошого, та не менше й тяжкого. Це було плідне життя, насичене відкриттями, досягненнями, науковими успіхами, перемогами в оточенні вірних друзів і відданих учнів.

Багатьох, очевидно, не влаштує мій нарис: про одне сказано надто багато, про інше — майже нічого; та й Сергій Миколайович, скажуть, був зовсім іншим, кращим чи гіршим, ніж тут написано. Це — нормально. Один у захваті від «Еду ли ночью по улице темной». Інший визнає лише «Русских женщин» і «Кому на Руси жить хорошо». У кожного свій Некрасов. Один визнає лише «Облако в штанах» и «Про это». Інший — тільки «Хорошо» и «Стихи о советском паспорте». У кожного свій Маяковський. Так само у кожного є свій Сергій Миколайович. Я не прагнув у цих своїх нотатках спогадів запропонувати увазі читачів щось вичерпне і обтічне, що могло б задовольнити всіх.

Одержано 18.09.89

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Буйских С. Б.

ФОРТИФИКАЦИЯ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В ПЕРВЫЕ ВЕКА НАШЕЙ ЭРЫ.

12 арк.: іл. (в обкл.): 2 крб. 50 коп.

Монографія є першим спеціальним історіографічним дослідженням, в якому на основі комплексного вивчення джерел розглядаються основні аспекти розвитку фортифікації та організації оборони Ольвії в перші століття н. е. В праці проведено класифікацію типів укріплень та основних елементів фортифікації, виявлено закономірності розвитку і специфічні риси фортифікації Ольвії та її сільської округи.

Для істориків, археологів, мистецтвознавців, архітекторів, викладачів та студентів вузів.
